

др Стеван Врачар,
редовни професор Правног факултета у Београду

СУЧЕЉАВАЊЕ ЈУСНАТУРАЛИЗМА И МАРКСИЗМА

Својим објективним историјским (са)постојањем јуснатурализам и марксизам су створили својеврсна „проблемска поља“ не само о сопственом карактеру, месту које заузимају у друштвеним збивањима, улози коју имају него и, нарочито, о својим узајамним утицајима, многоструким везама, о ономе што неминовно даје печат њиховим стварним и привидним односима. Због свега тога из сваког *сучељавања* ових двају феномена неизбежно искрсавају многа и изванредно сложена питања, па је сасвим основано и настојање да се дође до некаквих решења. При томе, наравно, начин постављања питања, а особито захватања односне проблематике, условљава и њихово решавање. Све се то изражава како у сфери мишљења тако и у сфери реалних друштвених збивања, па није чудно што у свему томе има више наговештаја и тежњи него јасних и одређених становишта.

I

Претпоставке било каквог *сучељавања* јуснатурализма и марксизма налазе се у појмљењу ових феномена, при чему то може бити на великом распону од тзв. општег мњења, уобичајених или популарних схватања, па до најдубљих гледишта, систематски изграђених теорија. Поред тога, с обзиром на сам предмет подједнако се намеће и оцртавање самог појма права, јер је присутан и спецификован како у јуснатурализму тако и у марксизму.

1. Истицањем *јуснатурализма* упозорава се, у ствари, на једну од највећих и најзначајнијих оријентација пре свега у области правне мисли, с одговарајућим практичним консеквенцама, која сматра да постоји „*природно* право“ као нешто различито од „*позитивног* права“. По томе је овај правац супротстављен другој и антиподној оријентацији названој *правни позитивизам* који тврди да постоји само „*позитивно* право“ и одбацује све основне тврдње о тобожњем „*природном* праву“. Јуснатурализам је, дакле, правац који обухвата сва гледишта у којима се мање или више инсистира на поменутом двојству права, која заступају тај дуализам. Од историјских почетака иоле систематске правне

мисли, од античког доба, односно најстаријих епоха у свим цивилизацијама и културама, па током целокупног даљег развоја, све до данас — јуснатурализам се непрекидно развијао, укорењивао и показивао најразличитије варијанте свог изражавања. Јуснатурализам сугерише претпоставку о једном савршеном праву који стоји изнад непосредно постојећег, то јест „позитивног права“. У том хипотетичком „природном праву“ оваплоћују се и све суштинске вредности, а пре свега *правда*. Сходно томе, у њему се налазе врхунска мерила, основи легитимности и важења сваког „позитивног права“. Ово савршено и праведно право налази се изван контроле и моћи државних властодржаца, па и осталих стваралаца „позитивног права“, насталог њиховом вољом и активношћу. Зато „природно право“ представља својеврсни узор или идеал који се може само делимично и донекле оживотворити помоћу установа „позитивног права“. Али најважније је да „природно право“ служи као граница и брана против свих видова произвољности, моћи, власти и циљева државних властодржаца и осталих стваралаца „позитивног права“ (1).

2. И поред своје изузетно наглашене присутности у савременом говору и друштвеним збивањима *марксизам* није лако ни одредити ни оцртати. У ствари, једино је недвосмислено, без недоумица и непоречно тврђење да је то целокупност схватања, погледа, теорија и доктрина К. Маркса (и његовог сарадника и истомишљеника Ф. Енгелса). Појавивши се, углавном, средином прошлог века и изграђујући се у потоње три-четири деценије овај аутентични, одистински, изворни марксизам је задобио карактер револуционарног открића и достигнућа у филозофији, социологији, политичкој економији, политикологији, теорији државе и права итд. Али, Маркс није дао само поставке које су задобиле вредност научних парадигми него и поставке које су постале изванредно утицајне као пројекти револуционарних промена постојећег друштвеног поретка. Зато је марксизам оформљен као својеврсни тоталитет знања о дотадашњем развоју друштва, о структури и законмерностима капитализма, али и предсказања о неминовности скорог успостављања социјализма, па чак и комунизма. И поред научне и реалне утемељености грандиозних револуционарних и еманципаторских пројеката, у њима су самим тим дошле до изражаја, у крајњој консеквенци, и утопијске замисли. Због свега тога марксизам је истовремено постао и идејно оруђе револуционарних покрета пролетаријата, радничке класе. У томе је била његова друштвено-историјска снага, али и својеврсна историјска трагика. И једно и друго се, наиме, подједнако доказивало у појави следбеника и присталица марксизма у редовима политичких лидера, па и приврженика моћних покрета и партија, а и великих културних прегалаца — дакле, *марксиста*. Определујући се за марксизам, прихватајући га, они су га, наравно, на свој начин интерпретирали и даље „развијали“. Хтело се то или не то је ипак само интерпретативни марксизам, који се неминовно претварао у разне *па-*

(1) Јуснатуралистичка литература је огромна, па се могу навести само нека дела, нпр.: Лео Страус, *Природно право и историја*, превода Миланца Лучића, „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1971, стр. 304; Leclercq, *Leçons de droit naturel*, I, A. Passerin d'Entrèves, *Natural Law, An Introduction to Legal Philosophy*, London, 1951; H. Rommen, *Die ewige Wiederkehr der Naturrechtslehre*, 3. Aufl. 1962; A. Verdross, *Statisches und dynamisches Naturrecht*, Freiburg, 1971; H. Welzel, *Naturrecht und materiale Gerechtigkeit*, 4. Aufl. Göttingen, 1962; E. Wolf, *Das Problem der Naturrechtslehre*, 3. Aufl. 1962.

ра-марксизме. И није чудно што је баш зато сразмерно извршењу политичких револуција, инспирисаних таквим пара-марксизмима, а нарочито каснијим покушајима „изградње социјализма“ изграђен одговарајући низ варијаната тог пара-марксизма. Поред историјски знатно верификованог лењинизма, претварањем у официјелну идеологију, на жалост, уздигли су се и укоренили и такви карикатурални облици какви су стаљинизам, маоизам и слични „изми“. Најзад, свему томе се прикључује допринос више-мање компетентних *марксолога* као познавалаца и истраживачка марксизма и пара-марксизма (2).

3. Што се тиче *појма права* ваља нагласити да и јуснатурализам и марксизам, као уосталом и целокупна правна мисао, филозофска и научна подједнако, дају различите дефиниције или полазе од различитих претпоставки у третирањима правне проблематике. Зато је тај појам или потпуно нејасан или само привидно одређен и некако „операционализован“ и „инструментализован“. При томе, ако има каквог основа било какав јуснатурализам мора се имати својеврсни „заједнички“ појам, који би, наиме, обухватао и предмет мишљења јуснатуралиста, али и правних позитивиста. То би могла да буде, рецимо, тврдња да је право специфичан систем принципа и норми, који служе уређивању битних друштвених процеса унутар политички организоване заједнице. Међутим, ако се при томе под „нормама“ подразумевају својеврсне творевине свести и воље одређених људи, онда такво одређење може одговарати правним позитивистима, али не и свим јуснатуралистима. Или, рецимо, када се сусреће уобичајено одређење права као укупности норми које штити држава својим монополом принуде, онда је то једна правнопозитивистичка дефиниција, која као таква не даје нимало места за било какав облик јуснатурализма. А ако се такво одређење „марксифицира“ тврдњом да је право укупност норми које изражавају вољу и интерес владајуће класе, а штити их државни монопол принуде, онда опет поричу се, бар у површинским значењима тог исказа, основи постојања неког „природног права“. Иако се чини да само јуснатурализам има потребе за неким „заједничким“ појмом права са правним позитивизмом, па и марксизмом, у ствари, сви то и подједнако изискују и потребују ако претендују да досегну до саме суштине права. По мом мишљењу, у својим крајњим консеквенцама и јуснатурализам и марксизам постављају тешка и суштинска питања самог појма права, битних елемената и својстава овог друштвеног феномена.

А када је већ тако, очигледно би било и превише претенциозно да се овом приликом аподиктички заговарају неке досад непознате или непронађене дефиниције права. Но, нису сувишне и неосноване барем неке назнаке. Пре свега, чини ми се да најозбиљније ваља ставити под знак питања олако изречену тврдњу да је право само један облик друштвене свести и ништа више од тога и поред тога. А затим, сматрам да *право* ваља одредити као *специфичну примарну и иманентну регулацију која се као таква структурише и функционише у политички организованој заједници, па је зато и подељена и примерена постојећој примарној организацији*. Право је једна нарочита структура у којој

(2) О свему томе вид. Предраг Вранички, *Историја марксизма*, 4. изд. „Либер“ — „Напријед“, књ. 1, 2, 3, Загреб, 1978; Лешек Колаковски, *Главни токови марксизма*, том I, II, III, превео др Ристо Тубић, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1980.

поједнак значај и место имају правни субјекти, правни акти, правне регуле (то није истоветно са „правним нормама“!), правни односи, правни објекти. Право није и не може бити само плод људске воље, хтења и свести. Оно је, тако рећи, поједнако и резултат дејства објективних чинилаца, реалне констелације, процеса и односа. Оно није само људска конструкција, већ и „самородни изданак“ у постојећим цивилизацијско-културним констелацијама. Право има примат у односу са осталим облицима регулација (као што су религијско, обичајно, морално и сл.), али и у њима налази ослоњце, а најважније је што се повезује и, тако рећи, прожима са *државом*. Међутим, држава није и не може бити само пука група властодржаца. То је, у ствари, примарна организација. Јединство тако схваћених права и државе називам *државно-правним поретком* или *правно-државним поретком*. Иако се тако проблем појма права проширује проблемом појма државе, то је и неизбежно и са далекосежним консеквенцама.

Да би се то имало у виду и да би се избегли чести и непотребни неспоразуми, ваља нагласити, такође, да се у јуснатурализму и сваком разговору поводом њега не ради увек и само о оном што се сматра феноменом права, о неком општем појму права (што правници често и неосновано обележавају вишесмисленим изразом „објективно право“), него и о тзв. „субјективном праву“ или „правима“ при чему се мисли на *правомоћја*. Наиме појединци имају разна правомоћја која се истичу као битни атрибути „природног права“, а најчешће се називају „основним људским правима“.

II

Ако се жели сагледавати, а поготову темељније и дубље истраживати сучељавање јуснатурализма и марксизма, па и све оно што их повезује, неопходне су извесне *методолошке претпоставке* или, бар, вођење рачуна о неким важним моментима. Ту морају изостати сва предубеђења, наслагане заблуде било у њима самим или поводом њих. Све се мора преиспитивати да би се отклониле или донекле попуниле огромне празнине на овоме подручју.

1. Уколико се третирају уопштено, са настојањем да се обухвате у целисти и јуснатурализам и марксизам (како је то напред назначено) неизбежно је својеврсно синтетизовање, проналажење оних општих и најважнијих поставки које илуструју њихов карактер, мисаоне преокупације, особености захвата, друштвено-историјски смисао и домаћаје, итд. А за све то неопходно је заиста дубоко познавање ствари а не овлашно, површно назначење онога што се уврежило у виду „општих мњења“. Међутим, ако се постави задатак изучавања само мисаоног опуса Маркса, на једној страни, и, рецимо, Русоа, на другој страни, на сличан начин се мора поступати. Неопходно је утврдити њихове основне поставке у склопу њихове целокупне мисли. То значи да се не могу сматрати прикладним парцијални захвати да се не могу стварно ограничавати на извесне стране, рецимо, Марксовог учења, него да се сваки од значајних момената тог учења мора гледати у склопу целине. Никако нису довољни поједини цитати, па ма како били сами по себи

важни, познати и популарни. То значи да се морају откривати сва она значења, сва слојевитост и целокупне мисли и појединих њених компонената. Мора се тежити откривању духа Марксове мисли, а не задржавати се на пуком слову, речима и појединим исказима. Отуда, такви захтеви истичу изванредну сложеност и важност интерпретације сваког мисаоног система, па и његових делова. Истовремено ту се појављује значај и улога *херменеутичких истраживања*, утврђивања епохалних, друштвених и других околности које утичу на померање као смисла Марксових погледа тако и истраживачких тачака посматрања, интерпретацијских поступака, итд. Ако се томе тежи ипак ће уследити и вреднији резултати.

2. Коришћење синтагме „природено право“ како у јуснатурализму тако и у марксизму, наравно, изискује што је могућно више и адекватније разјашњавање категорије *природа*, односно квалификатива *природно*. Уколико је постигнута извесност у погледу појма *право* (што је увек под знаком питања), од битног значаја постаје извесност у погледу спецификаторског термина којим се наглашава особеност „*природног* права“. Најпре, ваља оставити по страни поистовећивање израза „природа“ са изразима „суштина“ и „карактер“ иако се често и сасвим умесно употребљавају. Ваља, такође, разликовати „природу“ и „друштво“ као два света, две сфере стварности од којих прва представља сферу објективних појава, чинилаца и закономерности, а друга „човеков свет“ у којем се испољава људска делатност, субјективност, дејство и присуство људске воље, свести, циљева, али и њихово повезивање са постојећим друштвеним чиниоцима. Свесни тога или не, сви који говоре о „*природном* праву“ истовремено, тако рећи у подтексту, повлаче разлику од „*позитивног* права“. Сматрајући да је ово последње, у ствари, на неки начин и вештачки створено, свесном људском акцијом, вољом и свешћу конструисано, па самим тим и неизбежно произвољно, под притиском људске несавршености, слабости, ћуди моћника, итд. и томе слично — они желе нагласити да свега тога нема код „*природног* права“. Оно је, следствено томе, по свом карактеру аутентично, такво да тачно одговара потребама, оригинално и оригинално, без свега онога што га деформише изопачава. Укратко, то право је непатворено, без икаквих или приметних фалсификовања. Схватајући тако „природно право“, јуснатуралисти га зато везују за *природу* као чињеницу која стоји ван домаћаја људске, а нарочито моћничке произвољности. А та „природа“ у разним варијантама јуснатурализма је различито схваћена. Једни у томе виде свет природе у целини, други, теолошки оријентисани, чак доказују да је то бог који је створитељ природе, трећи истичу природну страну друштва која је или константна или се развија, четврти наглашавају природу човека као појединца, итд. Дакле, тај термин који би требало да пружи кључ за објашњење није једнозначан, па ни јасан. Но, и поред свега види се тежња да се тиме истакне супстанцијално својство тог права као „*правог*“, „*одинственог*“, „*оригиналног*“, „*невештачког*“ итд.

Наравно, када се већ тако „природа“ истакне као битан моме-нат, онда с истим разлозима, усмерењима и аргументацијом може бити речи и о „*природном* друштвеном поретку“ то јест таквом који је ус-клађен са претпостављеном „*природом*“, који је саморазвојем настао,

који има праву подлогу, који није наметнут и вештачки, који је не само примерен објективним околностима и потребама него и савршен, итд. И не само то: једнако се може истицати и разматрати „природна држава“. Штавише, у оба ова правца логично је и неизбежно на исти начин размишљати, пре свега зато што је право суштински повезано и са друштвом и са државом. И најзад, није неосновано разматрање и „природне религије“, „природног морала“, „природних обичаја“ итд.

3. Оваквим концепирањем „природног права“, у ствари, само се стварају полазишта, теоријска и практична позиција критике „позитивног права“. У томе је она најдубља и свакако најделотворнија мотивација најзначајнијих варијаната јуснатурализма. Међутим, када се зна да је и марксизам по свим својим суштинским усмерењима *критичког карактера* уопште, па и према постојећем, позитивном праву, онда постаје одмах јасно колико је методолошки значајно баш то, па и постојање једне сличне и блиске карактеристике јуснатурализма и марксизма. Иако има и апологетског јуснатурализма, најзначајнији је онај изразито критички који настоји да укаже на неодрживост постојећег права у целини или на слабости појединих правних установа. Што се тиче марксизма, међутим, његова критика уопште стоји у знаку гесла беспоштедне критике свега постојећег, то јест без икаквих опортунистичких и прагматичких обзира. А што је најважније, она смера да буде коренита, да иде до саме суштине ствари. Са таквим критичким приступом, наравно, Маркс је и на терену права могао показати не само ту општу критичку позицију него и све особености критичког виђења и анализе позитивног права. Маркс је истовремено критички претресао суштинска питања права, права као феномена друштвеног живота, његових најдубљих корена, неизбежне улоге, као облика отуђења човека и људских творевина, али исто тако подрвргавао бриљантној критичкој анализи све стране појединих конкретних закона, појединих правних установа (нпр. закона о штампи, установе цензуре итд.). Већ по томе и због тога лако је закључити да заиста има крупних разлога за истраживање оних најдубљих мотива, па и усмерења, који су блиски или заједнички или слични са јуснатурализмом.

III

Имајући све то у виду, као и потребу и значај систематске и дубинске реконструкције Марксове теорије права, повезане с теоријом државе и његовим политичким погледима, мора се рашчистити дилема у погледу садржине свега тога и, посебно, питање кохерентности и континуитета Марксове мисли. Не улазећи у образлагања, сматрам да је Маркс пружио сасвим уобличен поглед на право, да се не ради само о „фрагментарном“ третирању права и да не треба правити оштру разлику између „младог“ и „старог“ Маркса. Због тога је сасвим основано утврђивање какав је Марксов став према јуснатурализму, па и осветљавање тог става са становишта најшире схваћеног јуснатурализма.

1. Поред низа узгредних Марксових запажања за илустрацију његових непосредних и изричитих анализа, најиндикативнији је његов текст *Филозофски манифест историјске правне школе* написан 1842. у коме,

у ствари, показује везе између јуснатурализма и ове нове школе правног мишљења (3). Повод му је било чувено и утицајно дело *Густава Хугоа* о природном праву (4). У свом тада карактеристичном маниру, млади Маркс општро, иронично, али дубоко, просуђује смисао овога дела и његових појединих теза. И поред метафоричног језика и полемичке настројености у Марковим напоменама огледа се његово разликовање „природног“ и „позитивног“ права. Он нарочито истиче: „И зато, ако *Кантову филозофију* с правом треба сматрати као *немачку теорију француске револуције*, онда *Хугово природно право* треба сматрати као немачку теорију француског *ancien régime-a*“ (5) и цитира удворичко гесло овог официјелног правника, достојног сваког најдоследнијег позитивисте „*Свети је дуг савести слушати државну власт, у чијим се рукама налази сила*“ (6). Маркс подсећа на основне природноправне идеје, по којима ово право представља више право, умно, истинито, које садржи „*нужну суштину ствари*“, које као такво „оживотворава позитивне институције, нпр. својину, државно уређење, брак итд.“, оно, додуше, у виду фикција настоји да уздигне „природно стање“ и „природног човека“, али са тежњом да дух средине и времена уздигне изван и изнад бруталности постојећег права и поретка. А све то Хуго, као протагонист нове школе, настоји да сроза и конзервативно растући у афирмисању „духа народа“ који испуњава постојеће „позитивно право“. А ово право је, по Марксу, једно неумно право, карактеристично по сили и произвољности, које окива људе и друштво, које је, чак, намењено одржавању „животињских прилика“. И зато Маркс другом приликом, у *Прилогу критици Хегелове филозофије права* револтирано примећује за ову историјскоправну школу да је „школа која подлост данашњице оправдава подлошћу јучерашњице, школа која проглашава бунтовничким сваки крик кмета против кнута, само ако је кнута стара, ако је постала наследном, хисторијском кнутом...“ (7).

У малочас поменутом *Прилогу критици*... Маркс формулише и два кључна става, о којима, иначе, на безброј места у својим списима, у разним варијацијама, говори. Први се тиче човека као друштвеног бића: „Али човек није апстрактно биће које чучи изван свијета. Човек, то је *човеков свијет*, држава, друштво“ (8). Развијајући своја схватања о човеку као бићу друштвене праксе, бићу захваћеном најразличитијим облицима отуђења, Маркс је приметио у *Економско-финансијским рукописима*: „Човек је родно биће не само зато што практички и теоријски чин род, како свој властити, тако и род других ствари, својим предметом, него и зато — а то је само други израз за исту ствар — што се према себи односи као према присутном живом роду, зато што се према себи односи као према *универзалном*, те стога слободном бићу“ (9). Други се, пак, став тиче *пролетаријата*: „Гдје је, дакле, *позитивна* могућност њемачке еманципације? *Одговор*: У формирању

(3) К. Маркс — Ф. Енгелс, *Дела*, том. 1, „Просвета“, Београд, 1968, стр. 259—265.

(4) Gustav Hugo, *Lehrbuch eines civilistischen Cursus, zweiter Band, welcher das Naturrecht, als eine Philosophie des positiven Rechts, besonders des Privatrechts, enthält*, 4. Aufl. Berlin, 1919.

(5) К. Маркс, *ibid.* стр. 261.

(6) К. Маркс, *ibid.* стр. 264.

(7) К. Маркс — Ф. Енгелс, *Дела*, том 3, „Просвета“, Београд, 1971, стр. 151.

(8) К. Маркс, *ibid.* стр. 150.

(9) К. Маркс — Ф. Енгелс, *Рани радови*, „Напријед“ — „Слобода“, Загреб—Београд, 1973, стр. 250.

једне класе везане *радикалним ланцима*, класе грађанског друштва која није класа грађанског друштва, сталежа који је распад свих сталежа, сфере која посједује универзални карактер својим универзалним патњама и која не тражи никакво *посебно право*, јер јој није учињена никаква *посебна неправда*, него *неправда уопште*, која се више не може позивати на *хисторијско*, него само на *човјечанско право*, која се не налази у једностраној супротности према посљедицама њемачког државног уређења, него у свестраној супротности према претпоставкама тога уређења; напokon, једна сфера која се не може еманципирати а да се не еманципира од свих осталих сфера друштва и да тиме не еманципира све остале сфере друштва, која је једном ријечи *потпуни губитак човјека*, која, дакле, себе може задобити само *потпуним новним задобивањем човјека*. Ово распадање друштва у облику *посебног* сталежа јест *пролетаријат*" (10).

2. Нема сумње да се у самом средишту целокупне модерне политичке филозофије налазе питања положаја човека, а нарочито његових тзв. основних људских права. Штавише, могло би се рећи да је то суштинска преокупација баш модерног јуснатурализма. У том правцу свакако је највећи значај и утицај имала мисао Ж. Ж. Русоа, а епохални политички акт *Декларација права човека и грађанина* (1781) инспирисао је сва револуционарна збивања тог доба, па и касније борбе на плану политичке еманципације, успостављања демократских форми итд. Стога је сасвим очигледно да ни К. Маркс није могао изграђивати своју филозофију општељудске еманципације, а да не претреса иста питања. Захватајући та питања свестрано и дубоко, нарочито у првом периоду, он је ушао, тако рећи, у саму матицу и таквих преокупација. О томе најнепосредније пружа доказе Марксова расправа *Прилог јеврејском питању* (1843). У њој је Маркс еманципацију Јевреја осветлио са становишта општељудске еманципације, али и смисла и домаћаја политичких постулата о слободи, једнакости и братству људи. Пошто је цитирао један став из Русоовог *Друштвеног уговора*, Маркс одмах формулише своју чувену констатацију: „Свака еманципација је *свођење* човјекова свијета, човјегових односа, на *самог човјека*" (11). У вези с тим и после претресања смисла политичких захтева за остваривањем слободе (*liberté*), једнакости (*égalité*) и сигурности (*sûreté*) Маркс је формулисао став који — по мом мишљењу — представља његов најзначајнији став који пружа не само критичко сагледавање проблематике јуснатурализма него и његово сопствено суштинско опредељење, филозофско промишљање постављених питања. Ту се налазе *кључне поставке* за разумевање суштинских веза између јуснатурализма и марксизма. Додуше, дубина и мисаона сложеност и богатство ове формулације — чини ми се — може се упоређивати са чувеном формулацијом о историјском материјализму, па би било неопходно детаљније претресање ове формулације. Маркс ту каже: „*Конституирање политичке државе* и распадање грађанског друштва на независне *индивидууме* — чији је однос *право*, као што је однос сталешког и цеховског човјека био *привилегиј* — извршава се у *једном те истом акту*. Али човјек, члан грађанског друштва, *неполитички* човјек, *нужно* се *јавља* као *природан*

(10) К. Маркс — Ф. Енгелс, *Дела*, том 1, стр. 159—160.

(11) К. Маркс — Ф. Енгелс, *Рани радови*, стр. 81.

човјек. *Droits de l'homme* појављује се као *droits naturels*, јер се само-свјесна дјелатност концентрира на политички акт. Егоистичан човјек је пасиван, он је само затечен резултат распаднутог друштва, предмет непосредне извјесности, дакле природан предмет. Политичка револуција раствара грађански живот на његове саставне дијелове, а да не револуционира саме те саставне дијелове и да их не подвргава критици. Она се односи према грађанском друштву, према свијету потреба, рада, приватних интереса, приватног права, као према *основи свога постојања*, као према *претпоставци* која не подлијеже даљњем образложењу, и стога као према својој *природној бази*. Напокон, човјек као члан грађанског друштва важи као прави човјек, као *homme* за разлику од *citoyen*, јер је он човјек у својој *непосредној* осјетилној индивидуалној егзистенцији, док је *политички* човјек само апстрахиран, умјетан човјек, човјек као алегоријска, морална особа. Збиљски човјек је признат тек у облику *егоистичног* индивидуума, *истински* човјек тек у облику *апстрактног citoyen*" (12). И најзад, Маркс такође на трагу Русоове мисли, преузимајући чак његов израз „властите снаге“ (*forces propres*), формулише визионарски закључак: „Тек кад збиљски, индивидуалан човјек врати у себе апстрактног грађанина и као индивидуалан човјек постане *родно биће* у свом емпиријском животу, у свом индивидуалном раду, у својим индивидуалним односима, тек када човјек спозна и организира своје '*forces propres*' као *друштвене* снаге и стога више не буде од себе дијелио друштвену снагу у облику *политичке* снаге, тек тада ће човјекова еманципација бити довршена“ (13).

3. Иако се касније на изглед „удаљио“ од овог подручја, Маркс је, у ствари, својим анализама и открићима о капиталистичком друштву само на други начин извршио дубље и свестраније захвате. Откривши друштвене закономерности, као главни предмет своје историјскоматеријалистичке теорије, које дејствују попут природних закономерности, он је открио и везе између економике и политике, односно државно-правног поретка, и то тако да се објективне закономерности одигравају и у политичкој сфери. А то значи да правно регулисање, државна интервенција, зависи, да је детерминисана економским стањем, одређујућим дејством постојећих економских закономерности. Економика је основа и „писаног права“. Капитализам је израстао као начин производње и друштвена структура дејством иманентних чинилаца, показао своје историјске предуслове и природне токове, а постојећи државно-правни поредак је својеврсни изданак, додуше, са релативном самосталношћу. Маркс је у *Капиталу* разоткрио унутрашњу структуру тога начина производње. На низу места он је доста страница посветио излагању утицаја општег и тзв. фабричког законодавства на обликовање капиталистичког поретка (14). У тим реалним структурама, у датим односима, стању и мењању констелација, ушлиће се и све оно што суштински карактерише и „природно право“ и законски формулисано „позитивно право“. Утолико су и релевантни Марксови кључни искази. Он каже: „Није довољно да на једном полу иступе услови рада као капитал, а на другојме људи који немају за продају ништа осим своје радне снаге.

(12) К. Маркс — Ф. Енгелс, *ibid.* стр. 80—81.

(13) К. Маркс — Ф. Енгелс, *ibid.* стр. 81.

(14) К. Маркс, *Капитал*, „Култура“, Београд, 1958, том 1, стр. 525—530, 198—209, 347—361.

Није довољно ни присилити их да се драговољно продају. У даљем развиту капиталистичке производње развија се и радничка класа која по свом васпитању, традицији и навици признаје захтеве тог начина производње као по себи разумљиве природне законе. Организација изграђеног капиталистичког процеса производње ломе сваки отпор; постојано стварање релативног сувишног становништва одржава закон понуде и тражње рада, па дакле и најамнину, у колосеку који одговара потребама оплођавања капитала: неми притисак економских односа запечаћује капиталистову власт над радником. Истина, још увек се примењује ванекономско, непосредно насиље, али само изузетно. За обичан ток ствари радник се може препустити природним законима производње, тј. његовој зависности од капитала коју сами услови производње стварају, обезбеђују и овековечују. Друкчије је у време историјског наступања капиталистичке производње. Буржоазији која се тек почиње подизати потребна је државна власт, па је и употребљава ради „регулесања“ најамнине, тј. да би га сатерала у границе повољне за прављење профита, ради продужавања радног дана и ради одржавања самог радника у нормалном степену зависности. Ово је битан момент тзв. првобитне акумулације“ (15). На другом месту Маркс указује на облике у којим се ти основни односи изражавају. „Правичност трансакција које се врше међу агентима производње почива на томе што те трансакције произлазе из односа производње као природна последица. Правни облици, у којима се ове економске трансакције испољавају као вољне радње учесника, као изражавање њихове заједничке воље и као уговори чије поштовање држава може силом изнудити од појединаца, не могу, будући пуки облици, одредити саму ту садржину. Они ну само изражавају. Ова је садржина правична чим одговара, чим је адекватна начину производње. Она је неправична чим јој противречи. Ропство на бази капиталистичког начина производње неправично је; исто тако варање на квалитету робе“ (16). Објашњавајући дејство конкуренције, тражње и понуде на тржишну цену робе и најамнине, Маркс указује да је та област „регулисана унутрашњим законима самог начина производње“, па каже: „Поклопе ли се тражња и понуда, њихово ће дејство бити укинато, а најамнина ће бити једнака вредности радне снаге. Али је са каматом од новчаног капитала друкчије. Овде конкуренција не одређује одступања од закона, него ту не постоји неки други закон поделе осим оног који је диктован конкуренцијом, јер, како ћемо видети, не постоји нека „природна“ каматна стопа. Под природном каматном стопом разуме се, напротив, стопа која је утврђена слободном конкуренцијом. Нема „природних“ граница каматне стопе. Тамо где конкуренција не одређује само одступања и колебања, где дакле с равнотежом њених снага, које делују једна против друге, уопште престаје свако одређење, тамо је оно што треба да се одреди нешто само по себи незаконито и произвољно“ (17). Утврђујући да је у средишту друштвеног живота људски рад, начин производње итд. Маркс је следећом формулацијом назначио визију људске еманципације: „Царство слободе почиње у ствари тек тамо где престаје рад који је одређен невољом и спољашњом сврсисходношћу; по природи ствари, оно

(15) К. Маркс, *ibid.* стр. 527.

(16) К. Маркс, *Капитал*, том 3, „Култура“, Београд, 1958, стр. 1203.

(17) К. Маркс, *ibid.* стр. 1215.

дакле лежи са оне стране области саме материјалне производње. Као год што дивљак мора да се бори са природом да би задовољио своје потребе, да би одржао и репродуковао свој живот, тако то мора чинити и цивилизован човек, и он то мора у свим друштвеним облицима и под свима могућим начинима производње. С његовим развојем проширује се ово царство природне нужности, јер се увећавају потребе; али се у исто време увећавају производне снаге које те снаге задовољавају. Слобода се у овој области може састојати само у томе да удружени човек, удружени произвођачи, рационално уреде овај свој промет материје са природом, да га доведу под своју заједничку контролу, уместо да он њима господари као нека слепа сила; да га врше с најмањим утроском снаге и под условима који су најдостојнији и најадекватнији њиховој људској природи. Али то увек остаје царством нужности. С оне стране њега почиње развој људске снаге који је сврха самом себи, право царство слободе, али које може да процвета само на оном царству нужности као својој основици. Скраћење радног дана је основни услов“ (18).

Што се тиче непосредне везе „природног“ и „позитивног“ права Маркс примећује: „Одмах на почетку револуционарног вихора имала је француска буржоазија смелости да поново одузме радницима тек извојевано право удруживања. Декретом од 14. јуна 1791. она је прогласила свако радничко удруживање, атентатом на слободу и на декларацију човекових права“, кажњиво с 500 ливра и одузимањем активних грађанских права на годину дана“ (19). А поводом борби за заштиту радника, у вези са фабричким законодавством примећује: „За одбрану од „змије њихових мук“ радници морају да збију своје редове и да као класа извојују државни закон, надмоћну друштвену препреку, који ће и њих саме спречавати да добровољним уговорима са капиталом продају себе и свој пород у смрт и ропство. Наместо гиздавог каталога „неотуђивих човекових права“ ступа скромна Magna Charta законски ограниченог радног дана, који најзад јасно показује кад се свршава време које радник продаје, а кад почиње време које припада самом њему“ *Quantum mutatus ab illo!* [Каква огромна промена!]" (20).

IV

Чак и под претпоставком да су касније сви интерпретатори Марксових погледа на право једнако упознати и са њиховом целокупношћу и појединим списима, па и фрагментима, неизбежне су и крупне разлике, чак потпуна опречност у интерпретацијама. Јер, то условљавају и субјективни моменти и још више друштвене околности у којима се просуђује о односу марксизма и јуснатурализма. Иако све то није систематски истраживано, већ узгредно и разним поводима, оцртавају се главне тенденције, макар и у нагавештајима.

1. Најутуцајнији и по практичним последицама најизразитији тзв. *марксизам-лењинизам*, у ствари большевичка варијанта повезана с теориј-

(18) К. Маркс, *ibid.* 1560—1561.

(19) К. Маркс, *Капитал*, том 1, стр. 530.

(20) К. Маркс, *ibid.* 224—225.

ски промишљеном и практично проведенем октобарском револуцијом, представља својеврсно једнострано и доведено до крајности истицање класне борбе и освајања политичке власти. Отуда је ова варијанта постала снажно политичко-доктринарно оруђе или идеологија у којој утолико није било ни потребе, а ни дубљих мотива за превасходно бављење осталим аспектима изворног марксизма, међу које свакако спада и оно што се непосредније тиче јуснатурализма. Међутим, са успостављањем нове власти, државно-правног поретка СССР-а ова политичка доктрина је претворена у официјелну државну идеологију, у којој је готово све подређивано практичним успесима у учвршћењу власти, државе, изградње новог поретка у коме се није довољно водило рачуна о вредностима демократских тековина, слободи људи итд. Израставши на таквој подлози *стаљинизам* је постао судбоносно изопачавање марксизма, његово теоријско и практично претварање у тоталитаризам као негацију свега прогресивног, па самим тим и социјалистичког. Својом доминацијом неколико деценија и проширењем у многим земљама које су касније прешле на тзв. социјалистички пут развитка укорењивала се једна политичка идеологија у којој је непрекидно и одсечно истицао својеврсни презир према „традиционалној демократији“. Стога није чудно одбацивање свих појава буржоаске идеологије, међу које је сврставано и све оно што је повезано с „природним правом“.

У оваквим друштвеним условима и идеолошкој атмосфери испољавали су се симптоми својеврсног *анти-јуснатурализма* или *јуснатуралистичког нихилизма*, тачније изразитог *скептицизма* у репрезентативним теоријскоправним радовима.

Најистакнутији теоретичар послеоктобарског периода *Ј. Б. Пашуканис* (21) је конструисао занимљиву и оригиналну концепцију, по којој право представља само израз робно-новчаних односа, које свој врхунски развој достиже у капитализму, али је истовремено облик идеологије. Следствено томе, и тзв. природно право је само једна идеолошка форма у којој се рефлектују специфичности приватноправних односа, у којој се тежи таквом упрошћавању и уопштавању, који би послужили постизању што веће адекватности са постојећим економским претпоставкама. Иако недовољно јасно и неразређено, овде се назире становиште да је „природно право“ идеологија адекватног и економским односима примереног права.

У ери стаљинизма све је носило печат једног крајње упрошћеног правног позитивизма, чији је најауторитативнији носилац био *А. Ј. Вишински*, у којем је наглашавана једна волунтаристичка варијанта схватања права, повезана с класним интересима. У ствари, тако је само стварана једна идеолошка, прагматичка, официјелно обезбеђена и догматска одбрана постојећег режима, па и његовог „позитивног права“. У таквим приликама, наравно, није било никаквих услова за разматрања о некаквом „природном праву“. У ствари, ако је уопште било неизбежно да се нешто каже и о томе све се сводило на оскудне и дисквалификаторске констатације у којима је „природно право“ представљано само као производ буржоаске идеологије, непријатељски настројене према интересима радничке класе и трудбеника. Сведено на

(21) *Ј. Б. Пашуканис, Општа теорија права и марксизам*, превео Љубомир Тадић, „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1958, стр. 107.

елементарно и уџбеничко третирање, „природно право“ (22) је приказивано као знак једне реакционарне и антимарксистичке идеологије, која као таква не само да нема ничег заједничког са науком, него је и непријатељска и штетна у сваком погледу. Тако је на најгрубљи начин прогнана целокупна проблематика „природног права“ из правне науке која се идеолошки легитимисала као марксистичко-лењинистичка, а била је претворена у грубу сталенинстичку идеологију.

Наравно, због њених домаћаја и утицаја, просторних, временских и садржинских, увредило се у свим тзв. социјалистичким земљама, њиховим правним наукама, један очигледно нетрпељив, идеолошки одбојан и крајње схематски начин „обрачуна“ са јуснатурализмом сваке врсте. Чак и они представници правне науке који су показивали сразмерно висок степен културе, па и еластичности, нису се лако ослободили тешког терета антијуснатуралистичких предрасуда. Тако, рецимо, истакнути мађарски теоретичар И. Сабо (23) улаже више напора да остане у колотечини једне тобожње марксистичке ортодоксије, него да покаже питања „природног права“ у светлости марксизма. Као неоспорно добар познавалац изворних Марксових разматрања, он је склон више да умањи значај и место проблематике „природног права“, како код Маркса тако и уопште, него што настоји да открије она стварна или општепозната значења јуснатурализма. Заузимајући тако једну прилично круту позицију, он се упушта у полемичка обезвређења новијих настојања да се марксистички промишљају питања „природног права“. Зато и критикује познату концепцију Е. Блоха, подсећајући да веза Маркса са традицијом природног права није ништа већа или друкчија него што је Маркова веза с утопијским социјализмом, да се не може истицати марксизам као једна варијанта природног права, да то није присутно у Марковим замислима о будућности, да марксизам пружа један историјски и теоријски оквир у коме нема места за природно право, итд. Дакле, све стари аргументи за један застарео став.

2. Друга тенденција која би се могла означити као настојање да се са марксистичких позиција сагледају историјске везе јуснатуралистичке традиције са Марксом, односно *марксистичка рецепција јуснатурализма*, имала је сасвим друкчији положај и дејство. Она је, углавном, настајала у покушајима да се самосталније, критички и стваралачки претресају питања којим се Маркс бавио, а која су заокупљала и касније марксисте.

Један од водећих представника тзв. *аустромарксизма*, првих година после октобарске револуције, Макс Адлер је објавио полемичку књигу против Келзенових интерпретација марксизма (24). Ту је он, додуше, више узгредно него систематски, назначио свој став. Као протагонист „кантифицираног марксизма“ он је наглашавао везе Маркса са наслеђем кантовске филозофије, а нарочито је подвлачио да Маркс није

(22) Вид. А. Голунски — М. Строгович, *Теорија државе и права* превод, Београд, 1947; А. И. Денисов, *Основи марксистичко-лењинистичке теорије државе и права*, превод, Београд, 1949.

(23) Imre Szabo, *Karl Marx und das Recht*, Vorträge, Akademie-Verlag, Berlin, 1981, S. 128; I. Szabo, *Marx et la théorie marxiste «moderne» du droit*, «Archives de philosophie du droit», tome XII, Paris, 1967, p. 163—188.

(24) Max Adler, *Die Staatsauffassung des Marxismus*, Wien, 1922; наш превод, *Марксистичко схватање државе*, Прилог раздвајању социолошког и правног метода, превела Душица Гутеша, Београд, „Филип Вишњић“, 1985, стр. 135, 143, 146, 172, 189.

схватао друштво и државу као оштро супротстављене ентитете, да их је чак у крајњој консеквенци поистовећивао. Сходно томе, он тврди да је природноправна доктрина један од најзначајнијих покушаја превазилажења јаза између друштва и државе, али истицањем идеала и захтева, који су далеко од стварности, али и значајни за напредовање ка све већој слободи и човечности. Маркс је, по њему, преузео и дубље развио ту интенцију, иако је чак и оштро оцењивао илузије „природног права“. Марксово залагање за ослобођење радничке класе и појединаца своди се на тежњу за што више демократије, слободе у условима рационално организоване социјалистичке заједнице, али то не води у неку утопију, какву су, рецимо, дочаравали анархисти и слични представници социјалне филозофије.

После другог светског рата, у време огромних друштвено-политичких промена и искустава, ширења културних хоризоната итд. италијански марксисти посвећују особиту пажњу коренима Марксове мисли. Галвано Дела Волпе (25) је посебно заслужан за истраживања значаја Ж. Ж. Русоа уопште за целокупну европску мисао, демократски и либерално настројену. По њему, у том идејном и друштвеном оквиру израсло је и Марксово политичко учење, под снажним утицајем Русових природноправних схватања. Ову методолошку далекосежну тезу је посебно разрадио У. Черони у књизи *Маркс и модерно право* (26). Обухватајући само Марксове ране радове, он утврђује да је овај мислилац унео сасвим нов поглед на еманципаторска стремљења и могућности, наиме нужност револуције која је припремљена напредком и променама у односима производње, па и односа човека према природи. Зато Маркс није остао на нивоу морализаторске природноправне критике датог стања, али ни неког позитивизма, већ је проблем слободе и једнакости утемељио на сазнањима о нужности промена у економској основи. Модерно право, у Марковом виђењу и каснијим искуствима, може остварити своју неопходну улогу ако истовремено омогућује остваривање слободе појединаца, али и функционисање привредног организма и друштва, сходно постојећим и нужним продукционим односима. Према томе, Марксова критика права је само консеквенца његових историјско-материјалистичких погледа. Иако само узгредно, у овој књизи је, дакле, присутно настојање да се сагледа и веза јуснатурализма и марксизма.

Међутим, тек систематско и свестраније истраживање у дубоким и широким захватима могло је пружити не само потребне оквири, већ и одговарајуће претпоставке за једно изричито тематизовање, проблематизовање па и решавање веома сложених веза између традиције јуснатурализма и марксизма. То је учинио један од најзначајнијих марксистичких мислилаца нашег доба Е. Блох пре свега у књизи *Природно право и људско достојанство* (27). Стављајући своја разматрања у оквири капиталног и огромног истраживања *Принцип нада* (28), у коме је

(25) Galvano Della Volpe, *Rousseau e Marx*, IV ed.; Editori Riuniti Roma, 1974. стр. 15—136 и 145—187.

(26) Umberto Cerroni, *Marx e il diritto moderno*, Roma, Editori Riuniti, 1962, p. 185—205.

(27) Ernst Bloch, *Naturrecht und menschliche Würde*, 1961, наш превод, *Природно право и људско достојанство*, превео др Анте Пажанин, Београд, Издавачки центар „Комунист“, 1977. стр. 299.

(28) Ернст Блох, *Принцип рада*, превео Хрвоје Шаринић, свезак 1, 2, 3, Загреб, „Напријед“, 1981, стр. 518, 1809—1636.

развио једну филозофију у којој се уместо апстрактних утопија истиче значај конкретних утопија, наиме таквих које су остварљиве или бар непосредно делотворне у реконструкцијама постојећег друштвеног стања, овај мислилац утврђује да је управо такав и марксизам. Пошто је изложио све претходне социјалне утопије, Е. Блох је показао и везе ових са марксизмом, али и смисао марксистичких визија о будућем друштвеном поретку. Сходно томе, он је на сличан начин концептирао и проблематику природног права. Сматрајући да су социјалне утопије трагале за формулом људске среће а природноправне доктрине за формулом људског достојанства (29), он доказује постојање и историјског континуитета и паралеле ових учења. При томе, као непосредну и најзначајнију епоху и својеврсно припремање тла истиче модерна природноправна учења, а пре свега Русоово учење, али и такве историјске догађаје као што је француска револуција. Њихови утицаји на немачку филозофску и правну мисао су створили духовни оквир и укоренењању снажне јуснатуралистичке струје у Немачкој, која је постала контекст конкретног обликовања Марксових погледа. По Блоховој анализи, Маркс и каснији аутентични марксизам имају једну изразиту критичку дистанцу према позитивном праву, али и према утопијски и спекулативно концептираним природним учењима. Међутим, Маркс је само на нов начин истакао оно што је најбитније у природноправним преокупацијама, то јест преокупације како да се заштите и даље обезбеде услови остваривања „усправног хода“ као суштинског својства људског достојанства. Иако су за то неопходне демократске институције у држави и правном поретку, а основна људска права као њихов израз и потврда, тек са елиминисањем приватносвојинских односа, изградњом истинског социјализма, стварају се услови за даље употпуњавање преузете баштине од модерног природног права. Афирмација човека као основне вредности, претпоставки не само формалне већ пре свега садржинске хуманизације, води оживотворивању марксистичких конкретно-утопијских визија. У томе сложенем процесу постепено ће нестајати позитивно право или, бар, његове најгоре стране, а истовремено ће се све више изражавати истинско природно право (30).

3. Трећа тенденција у приступу, разматрању и решавању питања повезаности јуснатурализма и марксизма усмерена је на доказивање тврдње о *њиховој дубокој сродности, па и истоветности*, првенствено због тога што представљају типичне политичке или социјалне идеологије. Истицана у редовима марксолога, она је праћена и другим настојањима да се нагласе непосредне и суштинске везе јуснатурализма и марксизма.

Неколико година после октобарске револуције Ханс Келзен, утељивач „чисте теорије права“ и један од водећих представника модерног нормативизма, почео је стицати и глас једног од најауторитативнијих марксолога. У књизи *Социјализам и држава* изложио је и претресао све најважније ставове оснивача марксизма и њихових следбеника, који се тичу овог предмета (31). По његовом тумачењу, марксизам је дубо-

(29) Ernst Bloh, *Природно право и људско достојанство*, стр. 176, 178.

(30) Ernst Bloh, *ibid.* стр. 175, 229.

(31) Hans Kelsen, *Sozialismus und Staat*, Eine Untersuchung der politischen Theorie des Marxismus, Leipzig 1921; наш превод, *Социјализам и држава*, превео Данило Басти, Београд, „Филип Вишњић“, 1985, стр. 118.

ко противречан: док му је економско учење утемељено на науци, односно са научним претензијама, и усмерено на образлагање нужности стварања чврстог и централизованог економског поретка, његова политичка доктрина је израз типичне идеологије којом се дочарава стварање политичког поретка без државе, права, власти и принуде, па је по томе потпуно идентичан са анархизмом. Ту се чак налази стара идеја о једном „природном поретку („ordre naturel“), која је код Лењина изражена у наивном веровању да ће људи моћи поштовати сва основна друштвена правила по навици, да неће бити општрих сукоба, итд. Враћајући се пар деценија касније на исти предмет књизи *Комунистичка теорија права* (32), Х. Келзен поново наглашава истоветност инспирације и поставки јуснатурализма и марксизма: Марксова социјална филозофија је у битним тачкама само природноправна доктрина; као аутентично природноправна, она је оптерећена наивном претпоставком о „природном стању“ које претходи политичком поретку, дакле држави и праву, али и веровањем да ће у будућности настати поредак правде, усклађен са природом човека, без инструментаријума државе и позитивног права. Због свега тога марксизам је оптерећен идеалима, који су далеко од реалности и остварљивости, па се марксистичка идеологија, чак, испољава као религијска пројекција стварања савршеног поретка који ће донети спас и избављење човечанству и човеку од свих зала и невоља, што су их притискали у класном друштву.

Захваљујући дубоким променама после другог светског рата, ширењу и јачању практичног идејног утицаја марксизма, поред осталог, уследио је и талас посебног интересовања за ово учење и у свим научним дисциплинама. Као пример може се поменути, рецимо, дело *Жоржа Ведела* посвећено проблематици уставног права (33). У њему аутор настоји да покаже идејне изворе демократије, па налази да су Монтескије, Русо и физиократи пружили идејну основу класичној демократији. Међутим, пошто је нагласио да је Ж. Ж. Русо својим идејама, нарочито о слободи и једнакости људи, у дубинским слојевима, веома близак Марксу, он показује и обликовање тзв. марксистичке демократије и настојање да се она изрази у уставном систему Совјетског Савеза. На тај начин једна природноправна доктрина, која је иначе имала најдалекосежнија дејства, посредно је упливисала и на идејне основе, па чак и на формалне и институционалне облике државе и права у једној социјалистичкој земљи. Такве поставке, наравно, могле би се проширити и на друге земље у којима је марксизам постао идејна основа изградње социјализма. Остављајући по страни аргументацију, ово само потврђује на које се све начине могу сагледавати везе између јуснатурализма и марксизма.

V

Узимајући у обзир пре свга напред наведене Марксове ставове (вид. део III), али и многе друге, могућно је у продубљенијем сагледа-

(32) Hans Kelsen, *The Communist Theory of Law*, Stevens and Sons Ltd, London, 1955; део књиге код нас преведен: *Марксова и Енгелсова теорија државе и права*, пре-превео Здравко Гребо, „Гледништа“ 3—4/1979, стр. 122—162.

(33) Georges Vedel, *Manuel élémentaire de Droit constitutionnel*, Sirey, Paris, 1949, p. 191—240.

вању и интерпретацији открити оно што је најважније: Маркс схвата право као веома *сложен феномен*, како структурално тако и функционално. Он право не своди на „норме“ или „прописе“, него указује и на друге његове елементе. Он указује на везу права са државом, али још више са друштвом. У тим склоповима, веома је занимљиво да Маркс повлачи, додуше, не тако видљиво, извесну границу између два „слоја“ у праву: први је представљен формама као што су „прописи“, углавном састављен од *идеалитета*; други „слој“, пак, сачињавају, углавном, одређене околности и односи, дакле начини постојања *реалитета*. При томе, прво се показује као „*позитивно право*“, јер се његов *позитивитет* сразмерно лакше препознаје; друго се конституише као „*природно право*“, али се његов *натуралитет* тешко разоткрива.

1. Сходно Марковим анализама, први „слој“ права је површински, видљив, у великој мери формализован. Али у њему се огледа првенствено *свест* као индивидуалан и друштвен феномен. То је простор рационалног делања. Зато се ствара привид да је ту све условљено и испуњено *вољом* појединаца, група или заједнице. Међутим, и када је по среди воља класе или одређених државних властодржаца, па и самог владара, све се то појављује у облику државне воље, која је само својеврсна „просечна воља“ оних чији се интереси тако изражавају. Таква воља се претвара у законе и остале правне акте. Иако изгледа потпуно самостална, она је, међутим, условљена реалним односима. Све се то дешава у политичкој сфери, јер је она постала својеврсна арена дејствовања снага, група и појединаца, који се боре за власт, постављају циљеве и користе разна средства да би их остварили. Будући да све поприма политичку форму, све се показује и као састојак, као чинилац и потврда сложеног процеса алијенације (отуђења). У вези са тим рађају се и разне илузије. „Отуд и настаје илузија, као да закон почива на вољи, и баш на вољи отргнутој од њене реалне базе, на *слободној* вољи. Исто тако се онда и право са своје стране своди на закон“ (34). Наравно, овде се не ради само о вољи, него и о рационалној делатности, то јест разуму, који служе за стварање садржине донетих аката. Утолико и зато се у правним прописима могу постављати циљеви, постулати, императиви, идеали, које имају њихови доносиоци и снаге које их подупиру. Тиме се уздиже једна огромна сфера нормативитета или идеалитета. Иза ње стоје одређене снаге, а заштићује се и државним насиљем, односно организованом принудом. Али баш због свега тога на овоме терену нема чврсте детерминације, па се показује и свакојака произвољност, шанса за разне хирове, самовољу, страствене и интересне девијације властодржаца. Шта хоће и колико могу, они настоје то и да изразе у нормативитету. Услед тога, наравно, такво регулисање друштвеног живота увек садржи вероватноћу да је изван стварних друштвених потреба, а пошто почива на сили, оно је усмерено на стварање окова наметнутих класама, сталожима, групама, који су стављени у подложнички положај. А што је најважније, тако створена и уобличена правна сфера постаје једна веома сложена целина мноштва уставна и форми, које својом издвојеношћу и особеношћу, па и снагом дејствовања, ствара утисак о својој могућности да све захваћено и

(34) К. Маркс — Ф. Енгелс, *Немачка идеологија*, I књига, „Култура“, Београд, 1964, стр. 67.

„јуридизује“, то јест самом интервенцијом претвори у правност. Тако испада као да се само законима и „прописима“ не само ствара право, него и уноси „правност“ у друштвени живот. Али, то је само резултат погрешног виђења, обмане која настаје због присутности вољне, свесне, рационалне, разумске активности властодржаца (35).

2. Исто тако, међутим, Маркс не пропушта да непрекидно упозорава да се у вези са правом уопште, па и поменутим његовим изражавањем, јавља и други „слој“, који је још важнији. То је све оно што фигурира као нешто објективно дато и присутно, што услеђује сходно дејству објективних околности, а што самим тим представља само резултат стихијских токова, структурисања и развоја целог друштва и његових појединих структура. Маркс попут Хегела непрекидно води рачуна о разлици између *политичке државе* и *грађанског друштва*. Ово друго је израсло у модерно доба, распадом феудализма и успостављањем капиталистичког начина производње. У њему суделују појединци и групе, дакле и класе, са својим интересима, потребама и улогама. Основни чиниоци у тој сфери нису створени од стране државе и права, већ су само затечени. То су својеврсни *реалитети* са којима се мора рачунати и тако се према њима постављати. Сви актери, а то су класе, њихови припадници, оформљене групе и појединци, појављују се као правни субјекти, а њихове везе као правни односи. При томе, за разлику од претходног устројства слика се променила. Наиме, раније је пуки фактицитет имао ранг правности. „Али историја права показује да су и у најранијим и примитивним епохама ове индивидуалне, чињеничне везе у њиховом најдубљем виду сачињавале без даљег право“ (36). Стварни односи међу групама и људима сачињавају реалну основу која се уграђује у ону сферу која је обухваћена државом и правом. „Ови стварни односи нису никако створени од стране државне власти, пре су они стваралачка сила која њу ствара“ (37). Ова сфера је пре свега условљена датим начином производње, па се зато дејство закономерности са тог подручја проширује и на стање и кретање у сфери „грађанског друштва“, то јест и његових правних односа, на учешће његових актера, облике уговора које склапају, објекте који се ту појављују, итд. Ту нема непосредне принуде, али има притиска објективних чинилаца. Ни класе као целине, ни њихови припадници не могу деловати произвољно, чак ни онако и онолико колико то чине политички властодршци. Ту превагу имају *природни токови* над оним што проистиче из пуне властодржачке или моћничке интервенције. Ту се резултати, структуре и чиниоци појављују првенствено са својом „природом“, то јест без битних преобличења изазваних деловањем властодржаца или моћника, економских или политичких. То значи да сама „природа“ односа, околности, склопова мноштва чинилаца одређује дејствује чак и на законе. Маркс изричито наглашава: „Држава се не може супротстављати природи ствари, она не може коначном да пружи непробојну заштиту од услова којима је коначно потчињено, од случаја“ (38). Слично томе: „Закон није лишен опште обавезе да говори истину. Он

(35) вид. К. Маркс — Ф. Енгелс *ibid.* стр. 26, 27, 46.

(36) К. Маркс — Ф. Енгелс, *Немачка идеологија*, I књига, наставак — II књига, „Култура“, Београд, 1964. стр. 44.

(37) К. Маркс — Ф. Енгелс, *ibid.* стр. 26.

(38) К. Маркс — Ф. Енгелс, *Дебате поводом закона о крађи дрва*, Дела, том 1, „Култура“, Београд, 1968. стр. 298.

ту обавезу има двоструко, јер он је општи и аутентични тумач правне природе ствари. Правна природа ствари се стога не може подешавати према закону, него се закон мора подешавати према правној природи ствари“ (39).

3. Као што се види, Маркс инсистира на тези да се право као друштвена творевина не може сводити на законе, а то значи „норме“ или „дрописе“ који сачињавају „позитивно право“. Али, са друге стране, он истиче везу овога „слоја“ права са оним што сачињава један реалитет, па и фактицитет под одређеним претпоставкама. Схватајући тако целокупност права, третирајући га као један тоталитет, он анализира у његовом склопу и све оно што сачињава *вредности* права, било да су те вредности, тако рећи, уграђене у правну структуру и као такве специфичне, било да се ради о неким друштвеним, изванправним вредностима које су само добиле свој израз и заштиту помоћу права. Све те вредности се испољавају и фиксирају у оба „слоја“ права, дакле морају се некако показивати како у „позитивном праву“ тако и у оном што припада „природном праву“. Све главне вредности су међузависне, а њихова хијерархија је условљена структуром друштва, права, политичког устројства, па и домаћајем датих установа и чинилаца. Оне се изражавају у свим елементима и правним установама.

У средишту друштвеног живота налази се *човек* као биће које је и главни актер и резултат друштвене праксе. Баш као делатно биће човек има различите стране, по којима се потврђује његово присуство у различитим структурама и процесима. Зато човек није и не може бити изолована јединка, а ни апстракција. То је јединка чији статус условљавају место и улога у постојећој класној и социјалној структури. Човек је истовремено и економско и политичко и правно и морално и културно биће, итд. На свим тим подручјима изложен је објективним процесима алијенације. Али, по својој природи и друштвеној конституцији човек има одређене квалитете који се сажимају у његовом *достојанству*. И баш то људско достојанство је темељна вредност која се развија и употпуњава друштвеним, цивилизацијским, економским, политичким, културним, моралним и сваким другим напретком. Све то, међутим, условљено је постојећом друштвеном структуром, разликама и односима, пре свега класним и статусним. Човек дели судбину структура у којима је, па све промене, превазилажења постојећег стања, уклањања разлика, подела итд. стварају могућност за еманципацију човека. Доспевши до класне структуре модерног друштва, у коме подела на буржоазију и пролетаријат одређује положај човека, отвара се перспектива превазилажења класних разлика, извођења револуције, најсвесраније и најдалекосежније усмерених еманципаторских процеса. Сходно постигнутом степену еманципације људи, човека као друштвеног бића, бића достојанства, потврђује се и општи напредак. Социјализам у том погледу, пре свега, превазилази капитализам и све оно што га битно карактерише.

Баш због тога што је човек укључен у процесе производње, пре свега материјалне, којима се обезбеђује његова егзистенција, положај класа и група потврђује се обликовањем и функционисањем *својине* као

социјалне, економске и правне установе. У виду система *приватне својине* показује се целокупна друштвена структура, положај класа и човека. Ова установа је права потврда постојећег расцепа у друштву, па се класна борба и њен највиши израз у револуцији води око питања својине, али и политичког поретка који на њој почива. Маркс је само делио мишљење свих револуционара, па и разних реформатора, који су сагледавали нужност отклањања таквог система приватне својине или његових крупних преображаја. Али, по свему судећи, он је мање могао сагледати како ће изгледати и како ће функционисати један систем где неће бити приватна својина доминирајућа. У сваком случају, својина и својински односи показују се као оваплоћење најкарактеристичнијих економских вредности, које баш зато морају добити и свој правни израз. Негацијом приватне својине може се доспети до система *јавне својине*, односно друштвене својине, која може да служи остварењу, пре свега, друштвених интереса.

Основна карактеристика човека проистиче и из његовог стремљења ка *слободи* као егзистенцијалном услову и једном од битних вредности. Сви људи и као појединци и као групе потврђују своје људске могућности пре свега у условима обезбеђеног степена слободе. Али сви је не могу једнако имати. Заједно са слободом једних, а пре свега оних који припадају повлашћеним групама и класама, усећује и неслобода, потлачивање, угњетавање других. Зато се у средишту друштвених борби налази питање слободе као људског квалитета и елементарног услова људског опстајања и делања. Слобода се и квантитативно и квалитативно различито испољава, па је релативна. Слобода омогућује друштвено деловање и стваралаштво. Неопходна је на економском, политичком и културном пољу, дакле свуда где се огледа људско делање и стваралаштво. Ако је класно друштво почивало на разним претпоставкама ограничавања, стега, угњетавања, ускраћивања слободе баш подвлашћеним класама, већини онда еманципаторски процеси и перспектива стварања социјализма морају створити услове за сразмерно већи степен слободе, за њену праву садржину и гаранције. Без слободе не може се замислити напредак друштва и људско опстајање појединаца и заједнице. Социјализам треба да донесе више и стварније слободе него што је икад раније било. Тај поредак је неспојив са облицима поробљавања, потлачивања, фактичке или правне угњетености људи. Социјализам може бити само поредак слободе — веће него што је пружао ранији капитализам. Са већом и садржајнијом слободом социјализам може обезбедити своју историјску надмоћност и напредак.

С обзиром на своју структуру, капиталистичко друштво, је карактеристично по класним неједнакостима. А баш *једнакост људи* у неопходној и могућој мери може бити услов за стварање праве људске заједнице. Људи као природна бића имају само битне претпоставке једнакости, али то не значи да су они истоветни или да се могу таквим изградити. Морају се стварати услови и шансе за једнакост, пре свега да би се отклониле најтеже последице неједнакости, које проистичу из самог друштвеног поретка. Стварање једнаких могућности на економском, политичком и културном пољу представља главни циљ социјализма. Утолико се и превазилази она формална и правна једнакост која је постигнута у капитализму.

У друштвеном опстајању и делању људи морају имати потребан степен *сигурности*, то јест морају бити обезбеђени: против најтежих облика социјалне неизвесности, ризика, изложености разним опасностима, утрожености које долазе са стране, од снага и појединаца који располажу силом. Економски живот, радни услови, политичка ангажовања, културна делања итд. морају почивати на једном поретку и стабилности, при којима се може обезбеђивати могућ степен сигурности за све припаднике заједнице. Уређена заједница, држава и правни поредак процењују се, поред осталог, и достигнућим степеном сигурности људи.

Иако узгред третира проблеме *правде*, Маркс то чини увек у оквиру својих битних претпоставки. То је феномен или супстанцијално својство у склопу права или у вези са правом. Он материјалистички објашњава правду: то није облик вечних идеја него саставни елемент реалних и правних односа. Као што економске категорије вредности робе, разменске и употребне, изражавају одређене релације, фиксирани људски рад и радно време, тако и у сфери права одређене сразмере, еквиваленти у циркулацији или коришћењу правних вредности, чак приликом примене санкција против извршених деликата, откривају настојање да се остварује један принцип правде, али као нешто иманентно праву. При томе, у „слоју“ позитивитета правда се приближава законитости а у „слоју“ натуралитета правда се поистовећује са сүштинским својствима целокупног права.

Све ове вредности, па и многе друге, морају се изражавати, фиксирати и штитити и целокупним правом и појединим његовим установама. Сходно постигнутом степену и облицима људске еманципације услеђују и одговарајућа тзв. *основна људска права*. Маркс је увек придавао велики значај не само формалном, уставном и законском изражавању ових „права“ (то јест правомоћја), него још више и њиховом остваривању. Код њега се мање запажају моралистичке ламентације а много више објашњавања и инсистирања на садржинском и стварном употребљивању комплекса људских права. Такав став у склопу демократски уређеног буржоаског друштва, наравно, претпоставља само велики скок напред у социјализму у том погледу, а никако смањивање или обезвређивање свега што је ранијим развојем достигнуто. У кључним претпоставкама општељудске еманципације налазе се и оквири поставки о тзв. основним људским правима. Према томе, ако се и у тој тачки проверава смисао изворног марксизма, онда је Маркс само протагонист учења и праксе остваривања ових права.

VI

Оваквим и сличним уопштеним захтевима јуснатурализма и марксизма, као и њихових сучељавања, предочавају се и могуће главне консеквенце у погледу њиховог карактера, основних полазишта, више или мање изграђених становишта, па и решења до којих долазе у својим настојањима. Али, баш због тога што се у свему томе огледају све главне тешкоће и контроверзе могу се назначити само неке од најважнијих тачака или момената у којима се они међусобно додирују, укрштају, умногоме поклапају, али и другим у којима се разилазе, супрот-

стављају или међусобно превазилазе, било непосредним критичким анализама и исказима, било имплицитним поставкама и најопштијим идејама.

1. Остављајући по страни неизбежност немалих тешкоћа око терминологије, а особито то да се под истим речима често скрива чак и веома различита садржина, као и обратно да се различитим терминима износи често иста или слична садржина — неопходно је утврђивање једне полазне тачке. То је, свакако, потреба да се избегава поистовећење појма „јуснатурализам“ и синтагме „природно право“. Прво је, наиме, ознака за теорију или доктрину која претендује на објашњавање суштинских аспеката права, па то повлачи за собом и одговарајуће практично делање. Друго, пак, представља ознаку за претпостављено или стварно постојање, дакле у друштвеној реалности, нечега што се „природним правом“ обележава а што се не поклапа са оним што се сматра „позитивним правом“.

Следствено томе, онтолошки статус ових двеју ствари није истоветан. Прво је у сфери мисли, знања и сазнавања, а друго је смештено у саму друштвену стварност. Једно може егзистирати и развијати се самостално, независно од другог. Према томе, колико је неосновано помишљање да је „природно право“ само некакав „продукт“ јуснатуралистичког мишљења, доктрина која га истиче, заступа и брани — толико је наивно помишљање да само „природно право“ рађа мање или више развијени „јуснатурализам“, то јест да из једне реалности неизбежно проистиче и само јуснатуралистичко мишљење, као некакав епифеномен који показује или тачно објашњава оно што се у друштвеној реалности налази. Међутим, ако таква наивна или механичка предочавања немају праве разлоге, никако не би требало занемаривати околност да се све то и тако појављује, да се паралелизам или узрочна или појмовна веза тих ствари тако сугеришу.

Кључни значај има (прет)поставка о онтолошком карактеру самог „природног права“. Ако оно није само некаква доктринарна пројекција и, чак, пука измишљотина, онда је оно присутно у друштвеној стварности онда је оно не само саставни део правне структуре која се успоставља и функционише у датом друштву, него је по свему баш оно најважнији израз правног регулсања друштвеног живота. Оно представља својеврсни прави и најважнији темељ који има постојећа правна структура, који припада самој тој структури и који као такав омогућује да се у виду некакве надоградње појављује „позитивно право“. Баш због тога што је то „природно право“ на извесан начин нужно и спонтано израсло у складу са постојећом „природом“ целокупног друштва, па и осталих најважнијих његових елемената, оно је и много укорењеније, реалније, важније, далекосежније итд. него што је само „позитивно право“. Утолико се и зато на основу „природног права“ може само изграђивати свесним активностима одређено „позитивно право“. По свом карактеру „природно право“ је увек примерено и адекватно у склоповима дате заједнице, па је у томе и његова неизбежност и неотклоњивост. Као што је „природан“ дати друштвени поредак, као што имају своју „природу“ постојеће цивилизацијско-културне формације, као што и човек у њима има своју „природу“, тако исто успостављено и функционално „природно право“ показује своја утемељења, своје

нужности, снагу и присутност без обзира на то да ли и колико постојеће „позитивно право“ то изражава. У ствари, само када и уколико „позитивно право“ показује своју усклађеност — или бар довољно снажну тенденцију ка томе — са „природним правом“, утолико оно може бити делотворно. Тиме се може објаснити чињеница да се „позитивно право“ и поред најмоћнијих друштвених снага које иза њега стоје, ипак показује потпуно немоћним, илузорним, фиктивним покушајем да се нешто „нормама“ и „вољом“ постигне ако је то потпуно супротно „природном праву“. Дакле, по свему је „природно право“ реалније него што је само „позитивно право“ иако је ово последње предочено емпиријским показатељима у највећој мери.

Зато је основана и констатација: ако се синтагмом „природно право“ жели истаћи онај супстанцијални, суштински, неизбежан, нужан, адекватан део правног регулисања, односно постојеће реалне правне структуре, онда је логично само тражење прикладних објашњења, а не празно и вербално оповргавање реалности и присутности те ствари. По мом мишљењу, *то је суштински део права као примарне регулације*, а спореднији део права поклапа се са оним што се најчешће сматра изразима „позитивног права“. Од тога треба полазити када се жели разјашњавати веза ових двеју ствари, тачније двеју ознака за различите моменте у јединственој и сложеној правној структури.

2. Налазећи се пред таквом правном структуром, правом као творевином састављеном од та два дела или „слоја“, јуснатурализам, са једне стране, и марксизам, са друге стране, настоје да такав предмет сагледају и објасне. При томе, међутим, у њима самима настаје двојство: они су истовремено и начин *научног сазнавања* или бар тежње да то буду, права као предмета, што у релативној мери и успевају уколико дају истинита знања, али су и начини изражавања *идеологије*, свесних или чак несвесних изражавања идеолошких ставова, то јест интересно детерминисаних и лажних, нетачних ставова. Управо због тога се целокупно право, а нарочито оно што је присутно као „природно право“, појављује као повод двају опречних настојања. Научна усмереност тежи да сазна „природно право“ као једну реалност, а идеолошка мотивација доводи до конструисања разних идеала, замисли, постулата, којима се придаје назив „природно право“. Уз све то, наравно, долазе и настојања да се заузме извесни став према постојећем друштвеном поретку уопште и праву посебно, са циљем да се то оправда, покаже легитимним, или, пак, да се покаже неоснованим, неприхватљивим са становишта неких претходно постављених вредносних мерила.

Што се тиче научног сазнавања, може се уопштено рећи да јуснатурализам, онај ранији и модерни, није превасходно заокупљен задацима откривања и објашњавања карактера „природног права“ као реалности. Зато су његови научни резултати у том правцу испод резултата тзв. правног позитивизма, који бар настоји и успева да на свој начин, у границама својих могућности сазна „позитивно право“ које је, иначе, део свеукупне правне реалности. А марксизам, нарочито у свом изворном облику, има значајних резултата у сагледавању и објашњавању целокупне правне реалности, па самим тим и онога што се може сматрати „природним правом“. У том правцу, зато, марксизам превазилази све видове јуснатурализма и то не само зато што је први утеме-

љен на материјализму, а други на идеализму, него и по домаћају и научној вредности својих резултата.

У погледу, пак, њихове идеолошке усмерености и садржине могло би се рећи да постоје извесне сродности између јуснатурализма и марксизма. Наиме, сразмерно томе колико оба правца, мислене оријентације, истичу постулате о неком идеалном или савршеном праву, којег дакле нема у реалности, утолико се на изглед различитим путевима долази више-мање до истог. Тада се конструишу извесни системи или дочаравају слике о некаквом правном поретку који су плод чистих спекулација или се претварају у некакве утопије. Што је већи степен спекулативности, апстракција којим се све то испуњава, то је неизбежније идеолошко зближавање између јуснатурализма и марксизма. Управо чињеница да марксизам чак и у свом изворном облику представља једну од великих идеологија — што само по себи наравно не поништава и његову научну садржину — неизбежно му придаје спекулативни и утопијски карактер када се, тако рећи, апстрактно и ван времена и простора, оних реалних околности, упшта у предвиђања о временски несагледивим стањима, у којима ће уследити савршен поредак лишен свега онога што је уочено као битан недостатак постојећег „позитивног права“, а са њиме и државе. Предвиђања о нестанку државе и права, стварање некаквог друштвеног стања у којем неће бити никаквог права и никакве државе, чак покушаји да се конструише поставка о „одумирању државе и права“, нарочито када се доводи до својих крајњих консеквенци, логички доводе до чистих утопија, до својеврсних митова сличних свему ономе што се налази и у класичном анархизму. Али, марксизам се може интерпретирати и на тај начин да се иза такве идеолошке и чак митолошке представе крије, у ствари, наслућивање или тежња за стварањем једне правне структуре у којој ће се достићи максимални склад између „позитивног права“ и „природног права“, односно где ће уследити у пуној мери „природно право“. То, међутим, представља својеврсно обеснажење саме идеологије.

3. Одсечна тврђења о непостојању било какве везе између јуснатурализма и марксизма тешко се могу ослонити на иоле уверљиву аргументацију. Напротив, сваки покушај сагледавања њихових веза упућује на неке незаобилазне и неотклониве аргументе, којим се могу образлагати поставке о њиховом међусобном повезивању, па и прожимању. И то у два основна правца: они се повезују, најпре, *историјски* не само у виду временског следства или сапостојања, него својеврсног континуитета, урастања једног у други, али и превазилажења првог од стране другог; а затим они се повезују и *смисаоно* не само у аспектима своје идеолошке садржине него и у аспектима својих научних домаћаја. То је све неизбежно већ због тога што се ради о тако значајним оријентацијама промишљања друштвене стварности, односно једног њеног дела који се јавља у виду државно-правног поретка. Околност што је јуснатурализам вековима укорењиван пре марксизма само упућује на његову везу са једним филозофским, научним и идеолошким правцем каквим се марксизам показао у модерно доба. Штавише, онај најзначајнији јуснатурализам, модерни који се углавном повезује са Русоом, има своја *епохална значења и значај*, а исто то се мора истицати и

када је реч о марксизму. То су два правца промишљања питања права, каквим се оно суштински постављало у две историјске епохе.

Познато је и сасвим тачно запажање (не само зато што га је дао сам В. И. Лењин!) да је Марксово учење историјски проистекло из немачке класичне филозофије, из енглеске класичне економије и из француског утопијског социјализма, односно да је све то утицало на садржину марксизма. Што се тиче учења марксизма о праву, свакако да је највећи утицај на њега имао баш модерни јуснатурализам уопште, а Русо посебно. При томе, наравно, марксизам је преузео и даље развио хуманистичку, револуционарну и еманципаторску интенцију јуснатурализма, дајући јој једну нову подлогу. Истовремено, међутим, марксизам је критички превазишао оне спекулативне насlage у дотадашњем јуснатурализму, и то ништа мање него у области опште филозофије, па и на свим главним подручјима која је унапредио и обогатио. Следствено томе, и специфични смисао модерног јуснатурализма мора се посматрати у вези са смислом марксизма, али и обротно. Као што је напред указивано, можда је најзначајнија тежња оба ова правца да се упуте трагом истраживања саме суштине права, а затим и да утврде полазне тачке за једну плодносну критику „позитивног права“ постављајући се на позиције „природног права“. У свему томе налази се прави значај и најдубље значење повезаности јуснатурализма и марксизма. То ствара нове просторе правнофилозофским промишљањима.

Према томе, ако се јуснатурализам посматра у свом модерном изразу, какав је обликован заједно с револуционарним и прогресивним изграђивањем буржоаског друштва, а нарочито у његовим епохалним димензијама и домаћацима, онда се његово сучељавање са марксизмом као новим епохалним системом, повезаним са револуционарним процесима успостављања првих облика социјалистичког поретка — разоткрива као историјско и смисаоно међусобно повезивање. А сви епохални системи, поред својих временских и просторних изразитости, имају и својства захваљујући којим превазилазе све круте границе, па биле ове просторне, временске или системске. „Својствени садржај свих епохалних система јесу потребе времена у којем су настали. У основи сваког од њих лежи цели развитак једне нације, историјско образовање класних односа са њиховим политичким, моралним, и филозофским последицама“ (40). Одатле проистичу и оне сложене и неслагљиве везе између јуснатурализма и марксизма.

Следствено томе, иако је неупоредиво лакше постављати одсечне и круте границе између ова два система, стварни научни задаци, иако веома сложени и тешки, проистичу током истраживања њихове повезаности. А та повезаност се може сугерисати терминолошком назнаком, која открива права питања, праве просторе за сваку савремену правно-филозофску мисао: у чему се састоји „јуснатуралистички марксизам“ или, обротно, шта представља „марксистички јуснатурализам“?

(40) К. Маркс — Ф. Енгелс, *Немачка идеологија*, књига I, наставак, II књ. „Култура“ Београд, 1964, стр. 200.

Dr. Stevan Vračar,
Professor of the Faculty of Law in Belgrade

CONFRONTING JUSNATURALISM AND MARXISM

Summary

The problem of jusnaturalism and marxism viewed through their relationship has been insufficiently treated. In order to attempt such treatment, it is necessary first of all to describe these two courses of socio-political thinkings, and then to put forward a corresponding definition of law. This enables legal-philosophical consideration of a series of important issues, and first of all the distinguishing between „the natural law“ and „the positive law“. This also requires knowledge, and a thorough one too, of the entire theory of Marx, then the explanation of the notion of „nature“ and of the property of „naturalness“, and more particularly one should emphasize the critical consideration of the „positive law“, both in the sphere of jusnaturalism and of marxism.

According to the author, in all stages of his creation, Marx has always distinguished the „natural law“ from the „positive law“. This has been done by Marx also implicitly. The author makes relevant quotations, which help also in making corresponding conclusions. Naturally, due to different approaches and ways of interpreting Marx, two tendencies did shape accordingly until now, namely: the first one, which is expressed in Bolshevism and Stalinism, denies any connection between marxism and jusnaturalism; the second one, the tendency which found its expression at Austrian marxists, emphasizes that there exists marxian reception of some basic ideas of jusnaturalism; however, the most significant in elaborating this conception is E. Bloch who did research in the sphere of natural law and human dignity within the framework of utopian thinking; the third tendency, which is mostly represented by H. Kelsen, affirms that jusnaturalism and marxism are identical since they emphasize under the title „natural law“ only ideological principles — and this has no connection with the reality.

Due to the above, the author points at the need for a deeper and more modern research of Marx and marxism since only in such a way one could be able to inquire into the relationship between marxism and jusnaturalism. According to the author, Marx has treated the „positive law“ as a complex of the existing regulations, but he has constantly warned about the existence of another deeper „layer“ of law, and this layer is, mainly, that what is called „natural law“.

After pointing at the main values in the sphere of law (man, his dignity, freedom, equality, justice, basic human rights), the author concludes that jusnaturalism and marxism are connected, both in terms of history and reason; they could be therefore viewed also as a problem of „marxist jusnaturalism“.

Dr Stevan Vračar,
professeur à la Faculté de droit à Belgrade

CONFRONTATION DU IUSNATURALISME ET DU MARXISME

Résumé

En dépit de la coexistence du iusnaturalisme et du marxisme leur relation mutuelle n'a pas fait l'objet de beaucoup d'études. Pour traiter ce sujet il s'avère nécessaire de cerner au préalable les deux courants de la pensée socio-politique en question, pour ensuite indiquer leurs définitions respectives du droit. Il en ressort la possibilité de faire des considérations juridico-philosophiques sur de nombreux points importants, et notamment

de faire la distinction entre „droit naturel“ et „droit positif“. Cela exige également une complète connaissance de fond de la pensée de Marx, l'explication de la notion „nature“ et de l'attribut „naturel“, et surtout la mise en lumière de l'examen critique du „droit positif“ fait aussi bien chez les iusnaturalistes que chez les marxistes. Selon l'avis de l'auteur, Marx avait explicitement fait la distinction entre „droit naturel“ et „droit positif“, dans toutes les phases de son oeuvre, de même qu'implicitement à travers ses diverses réflexions. L'auteur fait quelques citations qui le démontrent et qui permettent des conclusions de grande portée. Compte tenu des approches et des manières différentes dans l'interprétation de la pensée de Marx, on peut en noter plusieurs tendances. La première, représentée dans le bolchevisme et le stalinisme, dénie tout lien entre le marxisme et le iusnaturalisme. La seconde tendance, qui ressort chez les marxistes autrichiens, souligne qu'il existe une réception reprise marxiste de certaines idées fondamentales du iusnaturalisme. L'élaboration la plus importante de cette deuxième thèse nous est fournie par Ernest Bloch, dans ses réflexions sur le droit naturel et la dignité humaine, et cela dans le contexte de l'histoire de la pensée utopique. La troisième tendance est représentée dans le sens le plus complet chez Hans Kelsen, lequel prétend que le iusnaturalisme et le marxisme sont identiques puisqu'ils attribuent au terme „droit naturel“ uniquement des postulats idéologiques qui n'ont pas de liens avec la réalité.

A la fin, l'auteur souligne la nécessité d'un réexamen de fond de Marx et du marxisme, pour pouvoir étudier avec efficacité le lien entre le marxisme et l'iusnaturalisme. Selon l'opinion de l'auteur Marx avait traité le „droit positif“ comme un ensemble de règles existantes, tout en rappelant l'existence d'une „couche“ de droit qui n'est pas visible et qui représente ce qu'on appelle le „droit naturel“. Après avoir évoqué les valeurs principaux du droit (l'homme, sa dignité, la liberté, l'équité, la justice, les droits de l'homme fondamentaux), l'auteur conclut que le iusnaturalisme et le marxisme sont liés et par leur histoire et par leur signification, à telle point qu'on peut même parler du „iusnaturalisme marxiste“.